

Toldi Éva¹

doi: 10.19090/gff.2016.1.467-480

Odsek za hungarologiju

UDK: 81'255.2

Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu

Originalni naučni rad

Primljeno: 1. 7. 2016.

Prihvaćeno: 8. 11. 2016.

MÚFORDÍTÁS, ÚJRAÍRÁS, RECEPCIÓ²

Ivo Andrić jelentős helyet foglal el a magyar irodalmi gondolkodásban. Műveiről folyamatosan jelennek meg tanulmányok, tárcák sorának címében jelenik meg utalás a Nobel-díjas regényre, a *Híd a Drinánra*. Poétikája a mai középnemzedék irodalmi affinitásával találkozott, s ennek során mottók és intertextuális áthallások formájában jelentkezik az andrići szövegvilág hatása. Miközben a recepció jelenségeit regisztráljuk, nem téveszthetjük szem elől, hogy Ivo Andrić munkássága többnyire nem a szerb eredeti szövegek olvasásán, hanem a fordításokon keresztül fejti ki hatását. Alkotásait pályájának kezdetétől fogva rendszeresen fordították magyar nyelvre. Dolgozatomban arra keresem a választ, hogy a fordítás jellege hogyan határozta meg a recepciót, s vajon hatott-e és hogyan irodalmi hatásának kiteljesedésére. Munkám során André Lefevere elméletéből indulok ki, aki a fordítást – a szövegmanipuláció más formáival egyetemben – újraírásként határozza meg.

Kulcsszavak: műfordítás, újraírás, hatás, identitás

AZ ÚJRAÍRÁS KOMPONENSEI

Fordításelméletében André Lefevere abból a feltevésből indul ki, hogy minden fordítás valójában újraírás. Egy-egy író identitását a múltban és a jelenben egyaránt az újraírók határozták meg, a műveket, az irodalmi korszakokat, a műfajt, az „irodalmi univerzum” egészét befolyásolva; az újraírás áll az irodalmi mozgásfolyamatok hátterében. *Translation, Rewriting, and the Manipulation of Literary Fame* (Lefevere, 1992) című tanulmánykötetében kifejti, milyen szándékok érhetők tetten egy-egy irodalmi mű fordítása, azaz újraírása során.

Egy irodalmi mű megszólalását egy másik nyelven nem egy steril, izolált laboratóriumban állítják elő, amelyben a végterméknek ugyanaz lesz a vegyjele, mint ami az eredetiben volt. Itamar Even-Zohar poliszisztéma-elméletére alapozva állítja, hogy a fordításban egy sor szociokulturális tényező, szándékosan vagy szándékolatlanul, megmutatkozik. A fordítás mindig felöleli azt a kort, azt a szociális-társadalmi környezetet, melyben a fordító dolgozott; a fordításnak

---

¹ eva.toldi@ff.uns.ac.rs

² A tanulmány a Szerb Köztársaság Oktatási, Tudományügyi és Technológiai Minisztériuma 178017. számú, a Kisebbségi nyelvi, irodalmi és kulturális diskurzusok Délkelet- és Közép-Európában (Diskurszi manjinskih jezika, književnosti i kultura u jugoistočnoj i srednjoj Evropi) című projektumának keretében készült.

gyakran ideológiai vonzatai is vannak. A fordítás nem pusztán cél, nem csupán egy lingvisztikai teljesítmény, hanem számos ideológiai, poétikai, sőt kanonizáló faktor hordozója is, amely hozzájárul a mű ismertté válásához, irodalmi hírnevéhez. Ugyanakkor nagy szerepet tulajdonít a „pártfogás” (patronage) fogalmának, amely intézményesített formában vagy egyénekhez köthetően fordulhat elő, s az ideológia mellett az újraíróra ható gazdasági és társadalmi komponenseket is magában foglalja.

A fordítás egyfajta adaptációként fogható fel, a műnek egy másik nyelven kell megszólalnia úgy, hogy változatlanul hiteles maradjon. A hitelesség záloga az, hogy egy idegen kontextusban, egy idegen kultúrában kell megmutatkoznia – az írónak és művének egyaránt –, mindazokkal a sajátosságokkal, melyek karizmatikussá, jellegzetessé tették. Tehát az újraírás lesz az a módszer, amely által a fordító megteremt egy író stílusát, identitását, kulturális utalás- és hivatkozásrendszerét, és hozzárendeli azokat a nyelvi eszközöket, melyekkel egy új kulturális közegben új műként megmutatkozhat. Az átírás mindig választások elé állítja a fordítót, elhelyezi térben és időben is az új szöveget, egy új nyelvi környezet írói között. Az újraírás műveletei eközben nem mellékesek, hiszen egy irodalmi művet csak akkor fogad be a célkultúra, ha annak értékrendje megegyezik a befogadó kultúra alapvető értékrendjével.

André Lefevere az újraírás legegyszerűbb módjának a fordítást tartotta, de az irodalmi szöveggel való szövegmanipuláció több formájának fő mozgatórugójaként is az újraírást nevezte meg. Eközben nem szükségszerű, hogy az újraírás eltérő nyelvek között valósuljon meg. Az újraírás ily módon egy rendszer részeként fogható fel, amely folyamatában mutatkozik meg, s a fordításon kívül az értelmezés számos formáját – irodalomtörténet, kritika – is magában foglalja, Lefevere továbbá a szerkesztést, az antologikus törekvéseket, a rövidített kiadások létrehozását, valamint az intermediális adaptáció formáit is ideérti, s úgy véli, az ezekben megmutatkozó kreativitás vezet új irodalmi jelenségek létrejöttéhez.³

ELŐZMÉNYEK: IVO ANDRIĆ KORAI FELFEDEZÉSE

Az újraírás szempontjából Ivo Andrić magyar irodalmi jelenlétének vizsgálata különösen tanulságos, hiszen a Nobel-díjas író műveinek hatása megjelenésétől kezdve, konzisztensen kimutatható, és a mai magyar irodalomban is felfedezhető. Elsősorban a középnemzedék török kort újraíró történelmi regényeinek prózaírói affinitásával találkozunk, de a napjainkban keletkező irodalmi kisműfajokban, elsősorban tárcákban is találhatók utalások alkotásaira.

Az irodalmi hatás nem új keletű, hiszen a vajdasági magyar irodalom korán felfedezte Ivo Andrićot, akkor, amikor figyelmét először fordítja a délszláv irodalmak korszerű jelenségei felé. Már a lírikus Andrić felhívta magára a figyelmet; a „fájdalmasan kontemplatív” költői attitűd nem volt idegen a magyar irodalomtól; megismertetésének kísérlete bizonyítja, hogy műveinek magyar

³ A témáról lásd még: Shuping (2013) és Zumbo (2010) összefoglaló tanulmányát.

nyelvű reprezentációja – népszerűsítése, fordítása, befogadás- és hatástörténete – pályája kezdetéig nyúlik vissza. Amikor 1975-ben *Ivo Andrić művészete a magyar irodalom tükrében* című kapcsolattörténeti tanulmányát írja, Bori Imre már az életmű egésze jelentőségének ismeretében, öntudatosan emeli ki a felfedező-bemutató attitűd fontosságát (Bori, 1975: 799), azt állítva, hogy a Harangszó címmel 1924-ben a szabadkai *Bácsmegeyi Napló*ban megjelent vers az első magyar nyelvű fordítás, sőt „alighanem az első idegen nyelvre fordított Andrić-szöveg” is. Filológiai érdekesség, hogy eredetijét máig nem sikerült azonosítani. Bori Imre minden bizonnyal tudatában volt ennek, éppen ezért, amikor a korai Andrić verseléséről tesz megállapításokat, nyomatékosan a magyar szövegről beszél. Ennek alapján állítja, hogy nem „eredendően lírai vérmérsékletű, a modern verset vállaló író munkája a *Harangszó*”, sőt egy elvetélt, a századfordulón divatos szonett lehetőségét látja benne. Bori szerint „jól érzékelhető a fordító zavara is a költemény szabad verse és a parnasszista melankólia közötti ellentét láttán”, amely legfeljebb azt sejteti, hogy a szimbolizmus égisze alatt keletkezett. Az első fordítás olyannyira nem illeszkedik Andrić lírai világához, hogy Bori Imre megkockáztatja: a fordítás tévútra vezet bennünket, téves képet kapunk Andrić lírájáról az első fordítás olvastán (Bori, 1975: 801).

Majd ezt követően Ivo Andrićról szóló monográfiájának jegyzetanyagában egy még korábbi fordításra hivatkozik (Bori, 1992: 155). Franyó Zoltán a *Visszatérés* című verset (*Povrataci*) tette közzé 1922. augusztus 20-án a magyar emigránsok pozsony–bécsi *Tűz* című folyóiratában. A Matica srpska gondozásában 2011-ben megjelent, nagy szakszerűséggel elkészített és terjedelmes Andrić-bibliográfiából azonban kiderül, hogy bármily korai is, a magyar közlés még így sem tarthatna igényt a „világelsőségre”, hiszen megelőzi a francia fordítás 1919-ből (szintén a *Visszatérés* című verssel), a magyaron kívül pedig 1922-re német és lengyel fordítás is datálható.

Az első fordítást értékelve Lőrinc Péter azt emeli ki, hogy Franyó Zoltán „az eredeti versek kiválógatását nem egyéniségéhez szabja, hanem ellenkezőleg, maga alakítja át és alkalmazza a fordítandó költőkhöz egyéniségét, maga alakul át a mindenkori költők egyénisége és versének sajátossága, levegője, klímája szerint” (Lőrinc, 1967, 550). Mégis, Andrić első igazi magyar nyelvű tolmácsolója majd a sziváci szerkesztő és irodalmi vezér Szenteleky Kornél lesz a két világháború között, aki egy ezzel ellentétes fordítói stratégiát választ.

A vajdasági magyar irodalom konstituálódásának idején figyelmét Andrić versesköteteire Mladen Leskovac hívja fel (Bori, 1975: 801). Szenteleky az 1928-ban kiadott *Bazsalikom* című „modern szerb költők”-et bemutató antológiájába az *Amiről álmodom s ami történik velem* (*Šta sanjam i šta mi se događa*) ciklus három versét veszi fel, a következő évben pedig a szabadkai *Vajdasági Írás* című irodalmi lapban is bemutatja, nyolc versét fordítja le egy bemutató jegyzet kíséretében, amelyből kiderül, saját nézeteinek igazolását látja benne, önmagát olvassa, amikor Andrićot az eksztázisig fokozódó fájdalom költőjeként jellemzi, és Leopardihoz, Novalishoz, Madame Ackermannhoz, valamint a magyar szimbolizmus 19. század

végi előfutárához, Reviczky Gyulához hasonlítja.

Hűség és hűtlenség vonatkozása érdekli ugyan, akárcsak korának műfordítóit, ám nem bénítja meg alkotókedvét. Műfordítói elvei között – bevallottan – nem a szolgai hűség szerepel az első helyen, hanem a „lényegesnek és egyéninek” az átmentése. „A versfordítás nehéz munka: vagy a forma, vagy a tartalom szépségén esik csorba” – állítja (Szenteleky, 1928: 11). A vers szerkezete „titkos, belső kapcsolatot” feltételez, mély, rejtett harmóniát, amelyet a fordítás csupán tükörképként adhat vissza. S a tükörkép „mindig más, mint az ég színe, a felhők szállása, a nyárfák nyári zöldje mindig más a tó tükrében, mint a valóságban” (Szenteleky, 1928: 11). Ennek fényében műfordításaiban nem törekszik az idegenség megőrzésére és idegenként való bemutatására, sokkal inkább arra, hogy egyéni meglátásait átvigye „az ámuló idegenre” (Szenteleky, 1928: 11), elsajátítsa a lefordítandó művet, az idegent sajátjává tegye.

Kétségtelen, hogy ideológiai motiváció is közrejátszott a *Bazsalikom* létrejöttében. Ez elsősorban Szenteleky nem titkolt pedagógiai és kultúraközvetítő szándékában érhető tetten, ezért is nevezi magát idegenvezetőnek. Ugyanakkor az idegenvezetőnek saját meglátásai vannak, ezért sem kerekedik felül a műfordításokban a szépíró az irodalompolitikus. Affinitásának megfelelően válogat, még akkor is, ha jórészt Jovan Dučić és Mladen Leskovac sugallatára hallgat is. A Vajdasághoz kötődő alkotókat részesíti előnyben (Veljko Petrović, Todor Manojlović), de válogatásának szempontjait kétségtelenül saját irodalmi affinitása irányítja, csak azt fordítja le, ami beállítódásával, habitusával összhangban van.

Az antológiának nem lett akkora visszhangja, mint amekkora jelentőségű megjelenésének ténye volt, ugyanis a magyar irodalom a népköltészetre való hivatkozást elhagyva ekkor fedezi fel először a modern szerb költészetet. De nem maradt teljesen észrevétlen sem, Mladen Leskovac a *Srpski književni glasnik*ban méltatta, Miloš Crnjanski pedig lefordította – az egyébként vajdasági származású – Aszlányi Károly ismertetőjét a *Nyugatból* (Cindori-Šinković, 2010: 156). A kritikus a fordítói munkát is megemlíti, dicséri a fordítók „nyelvkészségét”, a költők közül pedig Miloš Crnjanskit, Miloš Ćurčint, Tin Ujevićet és Sima Pandurovićot emeli ki, a legígéretesebbnek Žarko Vasiljevićet tartja (Aszlányi, 1928 para. 2). Annak ellenére, hogy a későbbi Nobel-díjas prózaíró neve nem kerül szóba, az antológia az Andrić-recepció fontos állomásának tekintendő, hiszen Szenteleky részéről megtörtént az a bizonyos „elsajátítás”, ami a befogadás sikerének, hatásának előfeltétele. Szenteleky Andrićban saját irodalmi affinitását fedezte fel, éppen ezért fordítása teljes mértékben átírásnak fogható fel, talán nagyobb mértékben is, mint ami kívánatos lenne egy hiteles Andrić-képhez.

ESZTÉTIKAI ÉRTÉK, IRODALMI HATÁS, PATRONÁZS

Amikor Ivo Andrićnak a magyar irodalomra tett hatásáról beszélünk, nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt, hogy az írók a munkáit magyar fordításban olvasták, sőt, többnyire a kritikai recepció sem a szerb nyelvű megjelenést

követte, hanem a magyar nyelvű publikációt. Amikor tehát a magyar kritika Andrić stílusáról értekezik, voltaképpen a fordítást dicséri. Ivo Andrić magyar nyelvű megszólaltatását, „átírását” Csuka Zoltánnak tulajdonítjuk, még akkor is, ha a már említett Andrić-bibliográfiából, amely híven szemlélteti az életmű nagyságát és recepciójának óriási méreteit, az derül ki, hogy majd félszázra tehető azoknak a száma, akik megpróbálkoztak átültetésével. A legfontosabb, legnagyobb volumenű munkákat azonban Csuka Zoltán fordította, s hozzá kapcsolódik Andrić magyar nyelvű identitásának megteremtése is.

Csuka Zoltán Zichyfalván (Plandište) született, majd a család Óbecsére, Szabadkára, később Pécsre költözik, ahonnan a Tanácsköztársaság bukása után tér vissza a Vajdaságba. A vajdasági magyar irodalom szervezésén dolgozik, közben verseket ír az avantgárd vonzásában. Hat kötete a vajdasági magyar irodalom expresszionista vonulatának kimagasló alkotásai közé tartozik. 1933-ban Magyarországra költözik, s ott éllete végéig. A délszláv irodalom legjelesebb alkotóinak munkáit fordítja le magyar nyelvre, több mint száz kötetet.

A fordításokkal a legkritikább esetben foglalkoztak szövegkritikai szempontból. A lenyűgöző fordítói életmű, a politika és az ideológia elterelte a műfordításról való beszédet. Ezenkívül a fordítói stratégiák vizsgálata másodlagosnak tűnt a kultúrák megismertetésének célja mellett. Többnyire a tényleges szövegkorpusz vizsgálata helyett általános ítéleteket mondtak róla.⁴ Felemás kép alakult ki a fordításokról, s megoszlanak a vélemények, jónak, avagy rossznak tekinthetők-e a szövegek. Ami azért is ellentmondásos, mert amikor a magyar kritika Andrić stílusáról értekezik, mindenképpen az újraírt elbeszélői identitást méltatja. A recepció pedig rendre dicséri Andrić stílusát, amelyet nevez „szabatosnak és hajlékonynak”, „lényegretörőnek” (Dudás, 1962: 193), sőt megállapítja, hogy „szenvtelen előadással, a legegyszerűbb nyelvi eszközökkel, a pasztelltonusú stílussal írásaiban valami megfoghatatlanul izzó, robbanásig feszülő légkört tud teremteni” (Hadrovics, 1962, XV). A feszültség rendkívüli erejét még a huszonegyedik századi recepció is érzékeli, az író társat pedig „együtt gondolkodásra” ösztönzi, amikor elbeszélői fogásait akarja feltárni, ugyanakkor időkezelését és térábrázolását is korszerűnek tartja, sőt saját maga számára tanulságosnak: „E sorok, érzésem szerint, azt a ritka pillanatot ragadják meg, amikor egy nagy író egyszerre tud valamit és rájön valamire.” Majd az elbeszélő technika jellegzetességére mutat: „színhely és történelmi tapasztalat együttes érzékeltetése az elbeszélői technikát is szemléletessé teszi” (Márton, 2007: 71).

Csuka Zoltán fordítói teljesítményére elsőként Lévy Endre tér ki 1947-es kritikájában, amikor a *Híd a Drinán* ismerteti: „Meg kell mondanunk, vállalkozása nem volt könnyű föladat – állapítja meg –, hiszen Andrics Ivó a jugoszláv írók között a nyelv mestereinek első sorába tartozik és a műfordítónak igen sok gondot ad

⁴ Ezt fejti ki Rajsli Emese, aki szerint a *Híd a Drinán* fordításának „szidása már közhelyszámba megy fordító- és bölcsész körökben” (Rajsli, 2007). A kivételek közé soroljuk Papp György és Andrić Edit munkáit, akik a szerb–magyar fordítói átváltási technikákkal foglalkoztak. Ide tartozik, hogy Mladen Leskovac is bírálónak szól Csuka fordításairól már az 1940-es években, bár nem Andrić művének, hanem Njegoš *Hegyek koszorújának* és Miloš Crnjanski *Őrökös vándorlásának* a fordítása kapcsán.

nyelvének finomsága, étellel teli stílusa és szókincsének tömérdek gazdagsága” (Lévay, 1947: 616).

A műfordítások értékeléséről szólva Szegedy-Maszák Mihály is él a gyanúperrel, hogy „a magyar regényfordítások olykor nem érzékeltetik az olvasóval, milyen döntő szerepet játszanak az elbeszélő szövegben a nyelvi alakzatok. Nincs kizárva, hogy a próza fölényes művészeinek nagy alkotásait gyakran a nyelv szakembereinek nem különösebben remek magyarításaiban olvassuk” (Szegedy-Maszák, 1998, para 8). És hozzáteszi: „Verses műveknél a fordítás sikere nagyrészt attól függhet, jó költő-e a fordító. Amennyiben elismerjük, hogy a prózában a nyelv nem kisebb, csak másféle szerepet játszik, óhatatlanul is arra kell következtetnünk: csakis a próza kiváló művelője lehet jelentős regények fordítója” (Szegedy-Maszák, 1998, para 9). Csuka Zoltán esetében viszont az avantgárd költészeti hatást regisztrálja a korabeli kritika, megállapítva, hogy lírája a fordítás nyelvére is hat: „a költő Csuka Zoltán lírai szárnyalására emlékeztet, másutt kissé laza szófűzésekkel találkozunk” (Lévay, 1947: 616). Mindent összevetve végkövetkeztetése mégis az, hogy „jó tolmácsolásban kerül a magyar olvasó kezébe” (Lévay, 1947: 616). Lévay Endre enyhe kritikával élő cikke után Herczeg János is csupán elfogadhatónak minősítette Csuka Zoltán fordítását.

Ivo Andrić monográfusa, Bori Imre sem tartja kielégítőnek Csuka Zoltán munkáját, mert könyvében kiigazítja a fordítását, s ezt jelzi is jegyzetanyagában. A főszövegben viszont olyankor a fordító neve helyett azt tünteti fel: „Csuka Zoltán nyomán” (lásd pl. Bori, 1992: 152). Mindenképpen figyelemre méltó, hogy Bori a kisebb terjedelmű szövegekben veszi észre a hibákat, a nagyregények esetében módosítás nélkül veszi át a fordítást.

Csuka fordítási eljárásainak ellentmondásosságára világít rá, hogy Biljana Đorđević, Andrić hagyatékának és levelezésének kiváló ismerője éppen az ellenkezőjét állítja, méghozzá a más nyelvű Andrić-fordítók meglátásai alapján érvel a fordítás tökéletessége mellett: „Érdekes megemlíteni azt a tapasztalatot, amelyről azok a fordítók számolnak be, akik a *Híd a Drinánt* fordították, és akik tudnak magyarul. Ők Csuka fordításaira referenciapontként tekintettek, mert úgy tartották, hogy olyan jó, mintha maga Andrić írta volna magyarul” (Đorđević, 2006: 93).⁵

Az ideológiai befolyásoltságot támasztja alá, hogy Mladen Leskovac 1970-ben Újvidéken a Matica srpskában köszönti Csuka Zoltánt, és méltatja érdemeit: vagy nyolcvankötetnyi fordítását. Szót ejt életútjáról is, amelyben nagy jelentősége van, hogy a már ismert költő teszi félre írói becsvágyát, hogy a fordítás – és a jugoszláv népek – szolgálatába álljon, aminek az árát is megfizeti: tizenöt évi börtönbüntetéséből ötöt ténylegesen is letölt. A kontextusból következően ekkor egy szó sem esik a fordítások minőségéről. Szövegeinek kötetbe rendezésekor, 1988-ban azonban jegyzetet illeszt hozzá, mondván: „Csuka fordításai komoly kifogásolnivalót hagynak maguk után. Munkásságával kétségtelenül foglalkozni

⁵ Tanulságos persze az is, hogy a levelezést átolvasva, többször feltűnik, Andrić felajánlja, hogy segít Csuka Zoltánnak a szöveg értelmezésében, és biztatja, forduljon hozzá bizalommal, a levelezésben azonban nincs nyoma annak, hogy Csuka élt volna ezzel a lehetőséggel, és konzultált volna az íróval.

fog még a hungarisztika és a jugoszlavisztika is, amely ezt a hatalmas munkásságot figyelmesebben és alaposabban vizsgálja majd meg, mint ahogyan én tettem”⁶ (Leskovac, 1988: 379).

Kétségtelen, hogy a forrásnyelv és a célnyelv közötti eltéréseket azok vehetik észre, akik mindkét nyelven jártasak. Ivo Andrić műveinek recepciójához azonban az a befogadói helyzet is hozzátartozik, melyet legutóbb Pastyik László érzékeltetett, miszerint Andrić később Nobel-díjjal kitüntetett regénye rendkívül népszerű volt már megjelenésének idején, 1947-ben, s német kiadója a magyar fordítás nyomán figyelte fel a regényre:

Ivo Andrić *Híd a Drinán* című regénye óriási sikert aratott a magyar olvasóközönség körében. A kritika is értően fogadta, nem volt olyan magyar irodalmi folyóirat vagy komolyabb kulturális melléklet, amely ne foglalkozott volna ezzel a kivételes értékű epikai alkotással. Andrić volt az első jugoszláv alkotó, aki műveivel meghódította a magyar irodalmi közvéleményt, aki tartósan lekötötte az olvasók és a kritikusok figyelmét. [...] A fordításról Csuka Zoltán egyik interjújában a következőket mondja: „Jóval később, az ötvenes évek végén, amikor Herceg Noviban, a már világhírű író tengerparti villájában csendesen elbeszélgettünk, elmondotta, hogy a negyvenes években egy müncheni kiadó vállalat jelentkezett azzal, hogy olvasták a *Híd a Drinán* magyar fordítását, és szeretnék németre fordíttatni. Ezután a többi világnyelvre is lefordították: a nagy lavinát tehát a magyar fordítás indította el, s erre ma is büszke vagyok” (Pastyik, 2011: 46).

Sajnálatos módon sem Pastyik László, sem az adatot korábban monográfiájában ugyancsak említő Bori Imre nem jelöli meg pontos forrását. A visszaemlékező szavain kívül nincs tárgyyszerű bizonyítékunk ellenőrizni az állítás hitelességét, valószínűségét azonban nem vonhatjuk kétségbe, hiszen Csuka még Andrić életében hivatkozik az eseményre, méghozzá több alkalommal, tehát a szerző cáfolhatta volna a fordító elbeszélésének igazságtartalmát.⁷

A történet a középgenerációhoz tartozó mai magyar írók emlékezésében is felbukkan, nem csökkentve a magyar fordítás megjelenésének jelentőségét, ám a történet már csak legendaként jelenik meg: „Esténként feljárt hozzánk Csuka

⁶ A szerb nyelvű szövegeket – hacsak nincs másként föltüntetve – a tanulmány írója fordította.

⁷ A Pastyik László által idézett interjúban kívül Biljana Đorđević, az Andrić–Csuka-levellezés sajtó alá rendezője is hasonló kontextusban említi a történetet. Csuka Zoltán Andrićot nyolcvanadik születésnapján köszöntötte a belgrádi *Borba* című napilapban a következő szavakkal: „Mondanom sem kell, milyen nagy öröm volt számomra, hiszen Andrić alkotásainak többségét én fordítottam magyarra, amikor 1961-ben megkapta a Nobel-díjat, amellyel egy csapásra a világirodalom nagyjainak sorába került. Az öröömöm talán csak akkor volt nagyobb, amikor első találkozásunkkor, 1957-ben Andrić elmesélte, hogy a háború után egy müncheni kiadó úgy kérte tőle a *Híd a Drinán* szerzői jogait, hogy hivatkozott rá, már magyar fordításban ismeri a regényt” (Đorđević, 2006, 95). Andrić Edit pedig Ivo Andrić *A lőportorony* című, válogatott elbeszéléseket tartalmazó kötetének előszavában akadt rá a hivatkozásra (Andrić, 2013).

Zoltán, aki élete során több mint száz kötet délszláv irodalmat fordított le, köztük Ivo Andrić *Híd a Drinán* című regényét is, ami – a legenda szerint – úgy lett Nobel-díjas, hogy Zoltán bácsi magyar fordítására felfigyelt egy német kiadó” (Kemény, 2002, para 1).

Az a tény, hogy a fordító Csuka elsőként figyelt fel a *Híd a Drinán* jelentőségére, Andrić két világháború közötti vajdasági magyar irodalmi kontextusából következik. Csuka Zoltán tevékenyen részt vett alakításában, Szenteleky Kornél mellett a *Vajdasági Írás* és a *Kalangya* alapítójaként és szerkesztőjeként jól ismerte irodalmi elképzeléseit. S bár maga Szenteleky nem ismerte fel a két világháború közötti *Kalangyában* megjelentetett Andrić-novellákban a Hippolyte Taine nézetei nyomán kialakított, regionális irodalomról szóló tanainak megvalósulását – ebben korai halála is megakadályozta – utóda, Herceg János azonban annál elragadtatottabban ír Ivo Andrić novellái címmel. „A taine-i milióelmélet itt teljes mértékben igazolva látszik. Még magukra az emberekre alkalmazva is, akik a délies, tenger melléki éghajlat alatt kényelmesek, kemények és szenvedélyesek” (Herceg, 1938: 391). A felfedezés és az irodalmi értékre való ráतालálás örömeivel olvassa a novellákat.

A vajdasági magyar irodalom hatástörténetének korabeli alakulásához tartozik, hogy Herceg Jánost Alija Đerzelez alakja megerősítette abban, hogy az irodalmi regionalizmus esztétikailag is járható útja az alkotásnak (Toldi, 1993). Herceg János prózájában más Andrić-áthallásokat is megfigyelhetünk. Novellasorozatot ír a „bolond legényről”, amelyben nem nehéz felfedeznünk Čorkan figurájának megszelídített, bácskai változatát. Joggal állította Bori Imre, hogy „az Andrić-művek magyar irodalmi élete már nem pusztán bibliográfiai vagy komparatizisztikai kérdés: a jugoszláviai magyar irodalom történetének szerves része is” (Bori, 1975: 811).

AZ ÚJRAÍRÁS LEHETŐSÉGEI

Ivo Andrić szerint a fordítás során a művek pontosságából és autentikusságából óhatatlanul elveszik tíz–tizenöt százalék, amibe szerinte a szerzőknek bele kell nyugodniuk. Regényeinek francia és német változataira hivatkozik, szerinte nagyon sok hiba van bennük, ennek ellenére a fordítókat kiválónak tartja (Zumbo, 2010: 225).

Amikor Andrić Edit a *Híd a Drinán* fordítói félrehallásait listázza, feltételezi, hogy ezek a hibák a gyors munka következtében kerültek a szövegbe, szerinte ha Csuka még egyszer elolvassa a szöveget, maga is javíthatott volna rajta. Felteszi a kérdést, vajon miért nem korrigálta ezeket egy kontrollszerkesztő, ugyanakkor megjegyzi, hogy sokan bírálják Csuka munkáját, ám bizonyára nem véletlen, hogy senki sem vállalkozott még a regény újrafordítására (Andrić, 2013: 694).

Ivo Andrić szövegeiben sok nyelvi réteg érzékelhető. Az átváltás közöttük fontos szerepet játszik a regény esztétikai értékének megítélésében. A „származás (boszniai horvát) és az irodalmi megszólalás választott nyelve (szerb, illetve a szereplői által beszélt nemzeti és regionális nyelvek, nyelvjárások) önmagában is

kivételes adottsága bázisa a szemléleti nyitottságnak és a kulturális sokrétűség méltánylásának” (Thomka, 2009: 55), s óriási veszteség nem eredetiben olvasni Andrićot, hiszen a nyelvi rétegzettség élménye semmivel sem pótolható.

Csuka Zoltán fordítása ezzel szemben egysíkúnak mondható. A tapasztalt műfordító, Rajsli Emese hozzálát a Nobel-díjas regény újrafordításához, de a nyelvi rétegeknél elakad. Arra a következtetésre jut, hogy „magyarul képtelenség ezeket az árnyalatokat visszaadni, hiszen nincs annyi (adott esetben az ajtóra vonatkozó) rétegnyelvi szó, illetve ha van is azok nem annyira elterjedtek és ugyanúgy lábjegyzetelésre szorulnának, mint ha az eredetit hagynánk benne” (Rajsli, 2007, para 17), az így keletkező magyar tájnyelvi irány vagy hangulat éppolyan melléfogás lenne, mint ezeknek a stiláris rétegeknek az elhagyása. Ráadásul a fordító habitusától is idegen megoldás keletkezne: „Olyan ez, mint a magyarban a burgonya-krumpli-pityóka hármas. A burgonya csak az étlapokon szerepel, a mindennapokban krumplivá szelődül, Tamásinál viszont pityókává színesedik. Értem a pityókát, de magamtól soha nem használnám, eszembe se jut ez a változat” (Rajsli, 2007, para 17).

Hasonló következtetésre jut korábban Papp György is, aki az *Omér pasa* fordításáról írt 1985-ben. Az *Omér pasa* Andrić utolsó regénye, fordítójának, Csuka Zoltánnak pedig utolsó fordítása. Némi fenntartással viszonyul hozzá, ám megállapítja, hogy valójában Csuka Zoltán mindent tudott a fordításról, aminek a fordítástudomány csak mostanában próbál nevet adni: fordítói ars poeticája „az eredeti vonásait messziről, eltávolodva, mindig a célnyelvi megvalósíthatóság felől szemlélő lázadó hűség, amelynek nem sajátja a filológiai pontosság, inkább az eredeti írói attitűdbe, emocionális alaphelyzetbe helyezkedő nyelvi újraélés” (Papp, 1985, 1636).

Az *Omér pasa* részletét 1977-ben Ács Károly fordításában teszi közzé a *Híd*. A posztumusz regény Csuka Zoltánnak is utolsó műfordítása volt. A két részlet összehasonlítása érdekes tanulságokhoz vezet. A részlet címét a *Híd Kihallgatásnak* fordítja, holott diplomáciai meghallgatásról, audienciáról van szó, ahogyan Csuka fordította. Kétségtelen, hogy Csuka Zoltán stiláris előnyben van, nem lehet versenyre kelni több ezer oldalnyi fordítással, hiába precízebb a másik. Néhány helyen azonban a frappáns megoldás megmosolyogtató kulturális különbségeket mutat meg. A boszniai hegylakót Csuka „havasi embernek” nevezi, sőt, a „megállt, mint a havasi ember a tisztáson” szólást is feltalálja erre az alkalomra a „zastao kao planinac na proplanku i čistini” megfelelőjeként (Andrić, 1981: 81).

Annak a rétegnyelvi kísérletnek a próbája ez, amellyel a hatvan évvel későbbi fordító próbálkozik, s még az sem indokolja Csuka Zoltán döntését, hogy valójában nem sokat téved, hiszen Herceg János Ivo Andrić egyik hasonlóképp robusztus hőstét, Alija Đerzelezt az erdélyi Tamási Áron tipikusan székely észjárású figurájához, Ábelhez hasonlítja, s azt is állítja, „Bosznia tájhangulata körülbelül egyezik Erdélyével” (Herceg, 1938, 391). Kétségtelen, hogy az idegenszerűséget közelebb kell vinni az olvasóhoz, és ennek az állandó lábjegyzetelés adott esetben elrettentő példája lehet, azonban a honosító fordítás – bosnyák ember a Havasokban – gyakran humoros nyelvi fordulatokhoz vezet.

A FORDÍTÁS ÉS TOVÁBBÍRÁS PÉLDÁI

A recepció valóban izgalmas kérdései nem a művek kritikai fogadtatásában, bíráló értékelésében fogalmazódnak meg, hanem abban, hogyan hatnak egyes művek más alkotók munkáira, hogyan épülnek be gondolkodásukba, hogyan integrálják őket, és teszik saját hagyományukká az idegen kultúráról szóló elbeszélést. Az irodalmi hatástörténet jellegzetes példája Majtényi Mihály regényátírása. A vajdasági magyar irodalom jelentős prózaírója 1943-ban írja meg *Császár csatornája* című regényét a Ferenc-csatorna építéséről. Ember és táj determináltságát szólaltatja meg pesszimista hangvételben. Az expresszionista novellistaként induló Majtényi irodalomszemléletének fordulatát regisztrálja a korabeli kritika, amikor balladás életlátására, a legendásítás képességére, a tájbrázolás epizódszerűségére irányítja a figyelmet.

Regényében nem az ember, hanem egy ember teremtette objektum, a csatorna a főhős, akárcsak Andrić hídja. Ezt ismerte fel Majtényi Mihály, amikor – jóval a Nobel-díj odaítélése előtt – a *Híd a Drinán* elolvasta. A regény arra ösztönözte, hogy átírja saját könyvét, amely 1951-ben *Élő víz* címen jelent meg. A regény koncepciója változott, sokkal inkább a csatorna tervezőjének a sorsa bontakozik ki a lapjain, történelmi ideje kiszélesedik, és szociális karaktere is jellegzetesebb. A csatorna és az emberi sorsok összefonódnak, ám a recepció azt állítja, Majtényi nemcsak a regényt követte, hanem „a róla megjelent kritikák kifogásait is figyelembe vette volna. Az *Élő víz* [...] Andrić nagy művének ihletéséből legtöbbit a Milan Bogdanović emlegette »illusztratív kompozícióban« mutat” (Bori, 1975: 811). A kritika nem értékelte erőfeszítését kellőképpen, úgy vélte, nem tudta példaképének bölcséleti alapjait megközelíteni.

Nincs adatunk arról, vajon az *Élő víz* a *Híd a Drinán* fordítását használta-e fel, vagy az eredetit, azt azonban tudjuk, Majtényi regényének megjelenése után több mint ötven évvel Balázs Attila *Kinek Észak, kinek Dél* című regényében Csuka fordítását emeli be szövegébe jelöletlen intertextuális komponensként. Csonkán, befejezése nélkül idézi a *Travniki krónika* jellegzetes mondatát: „Senki sem tudja, mit jelent két világ peremén születni és élni, egyiket is, másikat is megismerni és megérteni, anélkül azonban, hogy valamit is tehetnénk azért, hogy ez a két világ megmagyarázza egymást, és közeledjék egymáshoz” (Balázs, 2008: 5). A csonka idézethez azonban a befogadó odaérti a folytatást is, s a próza elbeszélői attitűdje ezzel együtt teljesedik ki, s válik a regény egy város, egy régió, végső soron pedig egy széthullott országnak a történetévé: „szeretni és gyűlölni egyiket és a másikat is, egy életen át ingadozni és habozni, két országban élni egyetlen haza nélkül, mindenütt otthon lenni, s örökké idegennek maradni” (Andrić, 1956: 271).

Ugyancsak a hatástörténet példái közé tartozik, hogy Darvasi László *Virágzabálók* című regényének mottóját Ivo Andrić utolsó, befejezetlen regényéből, az *Omér pasából* kölcsönzi:

És most mindenki úgy sétálgatott itt, mint a saját kertjében, egy végtelen kertben, amelyet a képzelet teremtett abból, ami létezik, és nem létezik, ami valaha volt, és többé nem tér vissza, ami sohasem volt, és nem is lesz soha.

A paratextusnak többnyire utalásos jellege van, és nem feltétlenül határozza meg a regény mélyebb struktúráit, ebben az esetben azonban kétségtelen, hogy az utóbbiról van szó: már a regénycím is összefüggésbe hozható az Andrić-idézetben megjelenő kertképpel, és a regény egészének koncepciója a mottóval való dialógus alakzatára épül. Ennek jelentőségét a korabeli recepció is érzékelte, állítván, hogy a mottó „Andrić imaginárius kertképét mint kis érzéki világmindenség-képzetet idézi. A látványi elem ebben a látvánnyá tevő művelettel, a láthatatlan alkotóképzelet munkálkodásával együtt merül fel. A mottó mint jelentésaktualizáció tehát a művészi önreflexió alkalmaként beszél a »végtelen kertről« (Thomka, 2010: 536). Orcsik Roland viszont a mottóként idézett fordításban egy módosulást vesz észre. Csuka egy tagmondattal kiegészíti az eredetit, hozzáteszi: melyet a képzelet teremtett. Nem vitatja el, hogy a képzelet általi teremtés „az előző mondatból sejtethő, ám a szerb eredeti nem annyira egyértelműen utal erre” (Orcsik, 2011), mégis úgy gondolja, Csuka félrevezette az olvasót, meg Darvasit is, aki emiatt a félreértés miatt értékeli fel a megszokottnál is jobban a képzeletet mint világ- és regényformáló erőt.

VÉGEZETÜL

A fordításkritika nem merülhet ki az örökös hibavadászatban, amely egyébként is csupán parciális eredményhez vezet. Figyelembe kell venni az újraírás stratégiáit is annak értékelése során. Csuka Zoltán átírásaiban – a recepció megítélése szerint – lehet pontatlanságokat találni, ám még pontatlanságával együtt is nagy hatásúak, néha pedig éppen a félreértések ösztönzik az alkotói továbbgondolást. A fordítás sikerességének mutatója nem elsősorban az eredetihez való hűség, hanem az is, hogy be tud-e illeszkedni a befogadó kultúra hagyományába és értékrendjébe. A korai andrići líra felfedezése és sajátként való olvasata, a művek népszerűsége és irodalmi hatása, amely a fordítás felhasználásával valósul meg, s nemcsak a kritikai recepciót, hanem az alkotói továbbgondolást is serkenti – mindez arra utal, hogy az újraírás irodalmi mozgásfolyamatok, újító törekvések elindítójává válik. Ilyen szempontból Csuka Zoltán fordításai kétségtelenül sikeresnek tudhatóak. Az újraíró ugyanis megteremtett egyfajta irodalmi identitást egy másik kultúrában, amelyet a hibák kiküszöbölése nem ír felül. Ezért mondhatja az elemző, hogy nehezen talál fogást Csuka Andrić-fordításán. „Lehetett volna ugyan másként fordítani de hogy (sokkal) jobb lehetne egy másik fordítás, abban nem vagyok biztos” (Rajslí, 2007, para 8). Csak egy újabb, párhuzamos identitás megkonstruálása a járható út.

Eva Toldi

LITERARY TRANSLATION, REWRITING, RECEPTION

Ivo Andrić has a significant place in Hungarian literary thinking. His works have continually been subject of various studies, and there are references to his Nobel Prize-winning novel, *The Bridge over the Drina* in the titles of several feuilletons. His poetics has met the literary affinity of today's middle generation, and consequently, we find the influence of Andrić's textual world in the form of slogans and intertextual references. While registering the phenomena concerning reception, we must not lose sight of the fact that Ivo Andrić's oeuvre does not exert its influence through reading the original Serbian texts, but through their translations. His works have been translated into Hungarian right from the very beginning of his career. His most important and large-scale works were translated by Zoltán Csuka, and so the establishment of Andrić's Hungarian identity is also linked to him. The translations were rarely dealt with from the aspect of textual criticism.

Csuka's impressive oeuvre as a translator, politics and ideology diverted discussions from the translations. Apart from these, the study of translation strategies seemed secondary to the aim of spreading and familiarizing with the values of other cultures. And so, the assessment of translations shows an ambiguous picture, and opinions vary on whether the translations are good or bad. It is interesting to mention the experience of the translators who translated the *Bridge over the Drina* into different languages, who were familiar with the Hungarian language. They considered Zoltán Csuka's translation as a point of reference, because in their opinion it was as good as if Ivo Andrić himself had done it. In addition, the impact of the translation is also significant. It is a well-known assumption in Hungarian circles that the book became a Nobel Prize-winner thanks to the fact that the Hungarian translation by Zoltán Csuka caught the attention of a German publisher, launching the book into world-wide fame.

The study follows the view-points of André Lefevere's theory, who defines translation – together with other forms of manipulation of an original text – as rewriting. His conclusion is that when trying to decide whether a literary translation is good or bad, one also has to consider the strategies of rewriting. The indicator of a translation's success is not primarily faithfulness to the original, but the ability to fit in with the tradition of the target language and the values of the host culture. Considering the huge impact of Andrić's works on Hungarian literature, the rewritings of Zoltán Csuka can be regarded successful.

Key words: literary translation, rewriting, impact, identity

PREVOĐENJE, PONOVRNO PISANJE, RECEPCIJA

Ivo Andrić zauzima značajno mesto u mađarskoj književnoj misli. O njegovim delima se redovno objavljuju studije, u naslovu niza feljtona se aludira na njegov roman ovenčan Nobelovom nagradom, *Na Drini ćuprija*. Njegova poetika odgovara književnom afinitetu današnje srednje generacije, zbog čega se uticaj Andrićeve proze javlja u obliku gesla i intertekstualnih asocijacija. Dok registrujemo pojave recepcije, ne možemo zanemariti činjenicu da delo Ive Andrića svoj uticaj ne vrši preko čitanja originalnih srpskih tekstova, nego posredstvom prevoda. Njegovo stvaralaštvo je počev od ranih tekstova redovito prevođeno na mađarski jezik. Najvažnija dela, dela najvećeg volumena je preveo Zoltan

Čuka, za njega se vezuje i formiranje Andrićevog identiteta na mađarskom jeziku. Prevodi su, međutim, samo u retkim slučajevima razmatrani iz aspekta kritike teksta.

Impresivno prevodilačko životno delo, politika i ideologija su odvratili pažnju od bavljenja prevodima. Osim toga se razmatranje prevodilačkih strategija činilo manje važnim od cilja da se predstave druge kulture. Predstava o prevodima je polovična, razilaze se mišljenja o tome da li su tekstovi dobri ili loši. Interesantno je spomenuti iskustvo o kojem su govorili prevodioci koji su roman *Na Drini ćuprija* prevodili na druge jezike, a koji znaju mađarski. Oni na Čukine prevode gledaju kao referencijalne tačke, jer smatraju da su tako dobri kao da ih je pisao sam Andrić. Osim toga je i uticaj prevoda od velikog značaja. Na mađarskom govornom području je rašireno uverenje da je roman dobio Nobelovu nagradu tako što je jedan nemački izdavač zapazio mađarski prevod Zoltana Čuke, tako je krenuo put svetske slave.

Aspekti studije polaze od teorije Andrea Lefevere-a, prema kome je prevod – kao i svi drugi oblici manipulacije tekstem – ponovno pisanje, rewriting. Njegova konkluzija je da treba uzeti u obzir i strategije ponovnog pisanja kada se razmatra da li se jedan prevod može oceniti kao dobar ili kao loš. Pokazatelj uspešnosti prevoda nije u prvom redu to koliko se pridržava izvornog teksta, nego i to, da li može da se prilagodi tradiciji ciljnog jezika, sistemu vrednosti receptivne kulture. Ako uzmemo u obzir veliki uticaj Andrićevih dela na mađarsku književnost, ponovna pisanja Zoltana Čuke se nesumnjivo mogu smatrati uspešnima.

Ključne reči: prevod, ponovno pisanje, uticaj, identitet

IRODALOM

- Andrić, E. (2013). Prevod romana „Na Drini ćuprija” na mađarski jezik. In: *Andrićeva ćuprija/Andrićs brücke*. Andrić-Initiative. Graz–Beograd–Banjaluka: Institut für Slawistik–Beogradska knjiga–Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske–Svet knjiga. 677–694.
- Andrić, I. (1956). *Vihar a völgy felett (Travniki krónika)*. Csuka Zoltán fordítása. Budapest: Új Magyar Könyvkiadó.
- Andrić, I. (1981). *Omerpaša Latas*. Sabrana dela Ive Andrića. Knjiga petnaesta. Szerk. Knjević, V. Udruženi izdavači – Beograd: Prosveta, Zagreb: Mladost, Sarajevo: Svjetlost, Ljubljana: Državna založba Slovenije, Skopje: Mislja, Titograd: Pobjeda.
- Andrić, I. (1984). *Omér pasa*. Csuka Zoltán fordítása. Budapest: Európa.
- Aszlányi, K. (1928). *Bazsalikom*. Modern szerb költők antológiája. Debreczeni József és Szenteleki Kornél fordításában. Nyugat. 1. Preuzeto sa <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00434/13574.htm>
- Balázs, A. (2008). *Kinek Észak, kinek Dél*. Budapest: Új Palatinus Könyvesház.
- Bori, I. (1975). Ivo Andrić művészete a magyar irodalom tükrében. *Híd*, 9. 799–811.
- Bori, I. (1992). *Ivo Andrić*. Újvidék: Forum.
- Cindori–Šinković, M. (2010). A Bazsalikom magyar–szerb kapcsolattörténeti vonatkozásairól. In: Debreczeni, J., & Szenteleky, K. *Bazsalikom*. Subotica: Szabadegyetem. 149–156.

- Darvasi, L. (2009). *Virágzabálók*. Budapest: Magvető.
- Dudás, K. (1962). Ivo Andrićs, az új Nobel-díjas. *Jelenkor*, 2. 188–193.
- Đorđević, B. (szerk.) (2006). Prepiska Ive Andrića i Zoltana Čuka. *Sveske Zaduzbine Ive Andrića* 23. 93–106.
- Hadrovics, L. (1962). Előszó. In: Andrić, Ivo. *Vezírek és konzulok: travniki krónika*. Prevod Zoltan Čuka. Újvidék: Forum.
- Herceg, J. (1938). Ivo Andrić novellái. *Kalangya*, 8–9. 391–393.
- Kemény, I. Magyar írók olasz olvasóknak. *Lettre Internationale* 47 (2002. Tél) <http://epa.oszk.hu/00000/00012/00031/kemeny.html>
- Lefevere, A. (1992). *Translation, Rewriting, and the Manipulation of Literary Fame*. London and New York: Routledge.
- Leskovic, M. (1988). Podvig Zoltana Čuka. In: *Srpske književne teme* Novi Sad: Matica srpska. 372–379.
- Lévay, E. (1947). Andrićs Ivo: Híd a Drinán. *Híd*, 7. 614–616.
- Lőrinc, P. (1967). Franyó Zoltán és a jugoszláv költészet. *Híd*, 6. 548–555.
- Márton, L. (2007). Regény a helyszínről. *Jelenkor*, 1. 70–76.
- Orcsik, R. (2011). Befejezni és elkezdni a regényt (Balázs Attila és Darvasi László Ivo Andrić-ot olvas). *Alföld*, 5. 63–72.
- Papp, Gy. (1985). Omér pasa – az utolsó kézfogás. *Híd*, 12. 1632–1636.
- Pastyik, L. (2011). Csuka Zoltán és a délszláv irodalom. *Híd*, 10. 40–46.
- Rajšli, E. (2007). Jegyzetek a fordításról. *Ex-Symposion*, 61–62. www.ex-symposion.hu/cikk/1433.
- Shuping, R. (2013). Translation as Rewriting. *International Journal of Humanities and Social Science* http://www.ijhssnet.com/journals/Vol_3_No_18_October_2013/6.pdf
- Szegedy-Maszák, M. (1998). *Fordítás és kánon*. <http://nyitottegyetem.phil-inst.hu/lit/fordit.htm>
- Szenteleky, K. (1928). Elöljáró jegyzetek. In: Debreczeni, J., & Szenteleky, K. *Bazsalikom*. Subotica: Minerva R. T.
- Szenteleky, K. (1999). Jovan Dučić. In: *Új életformák felé*. Bori, I. (szerk.) (148–150). Újvidék: Forum.
- Thomka, B. (2009). Topográfia és retorika. Andrić másik Európája. In: *Déli témák* Zenta: zEtna. 53–68.
- Thomka, B. (2010). Tobzódó látomásos képzelet. *Jelenkor*, 5. 535–539.
- Toldi, É. (1993). *Herceg János*. Újvidék: Forum.
- Zumbo, D. (2010). Književna slava i konstrukcija identiteta: italijanski prevodi delâ Ive Andrića. *Mostovi*, 1. 223–236.